

ІСТОРІЯ ЗАХИСТУ ІНФОРМАЦІЇ

ЗАХИСТ ВАЖЛИВИХ ВІДОМОСТЕЙ В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ В АРХАЇЧНИЙ ПЕРІОД

Богдан Бернадський

Національний авіаційний університет

БЕРНАДСЬКИЙ Богдан Васильович, к.і.н., доцент

Рік та місце народження: 1972 рік, смт. Локачі, Волинська обл., Україна.

Посада: доцент кафедри безпеки інформаційних технологій з 2009 року.

Наукові інтереси: історія спецслужб.

Публікації: монографії, навчальні посібники, наукові статті.

Анотація. У даній статті порушено проблему історичної зумовленості захисту державної таємниці в Україні. Запропоновано підходи до періодизації історії зазначених процесів. Отримані результати дозволяють більш системно підійти до висвітлення історії захисту інформації.

Ключові слова: захист інформації, архаїчний період, державна таємниця, нерозголошення, інститут присяги, дезінформація, поліфункціональність.

Бажання вивідати чужі секрети, та перетворення цього процесу на складову суспільної діяльності виникло ще з часів родоплемінного ладу, коли людина почала цікавитись діяльністю іншої, свого ворога. Вочевидь, тоді ж, стали вживатися і засоби спрямовані на захист власних секретів. З розвитком людського суспільства, держави і права, вдосконалювалась і «оперативно-розшукова» діяльність, що мала свої закономірності, форми здійснення та застосування спеціальних методів і засобів.¹

Ведучи мову про історію захисту державної таємниці в Україні, слід зауважити на проблемі її періодизації. Традиційно, вона в унісон співпадає з етапами розвитку державності. З однієї сторони – це виправдано, оскільки саме поява держави є висхідною точкою у вивченні проблем захисту державної таємниці. З іншої, на нашу думку, недоцільно за критерій періодизації брати саме етапи розвитку державності. Ключовим тут повинне бути усвідомлення в державі і суспільстві потреби державного управління у цій складній сфері, урізноманітнення каналів витоку таємних відомостей і, як наслідок, вдосконалення методів їх захисту. Зрештою, інститут будь-якої таємниці складається з двох інститутів: інституту віднесення відомостей до таємниці та інституту забезпечення її

охорони [1].

Тож, відповідно до вищесказаного, перший період в історії захисту таємних відомостей в Україні ми умовно можемо назвати архаїчним. Нижньою його хронологічною рамкою можна вважати VI ст. до н.е. – період утворення скіфської держави. Кіммерійський військовий союз до державних утворень ми не відносимо. Та й про скіфську державу, як про таку, можна вести мову лише після провалу походу Дарія I. Раннє скіфське царство швидше нагадувало так званий «чіфдом». Однак у ньому вже мало місце розуміння необхідності захисту певної інформації, розголошення якої може завдати шкоди державі.

Взагалі у стародавньому світі, та й ранньому середньовіччі, завісою державної таємниці оточувалось все: громадський устрій, форма правління, економіка (господарство), озброєння, обряди. При такому стані справ секретносієм ставав кожен повноправний член роду. З іншої сторони, кожен мандрівник, вільно чи невільно, перетворювався на розвідника і шпигуна.

Відповідно, основним методом захисту таємниць в архаїчних суспільствах була ксенофобія, возведена в абсолют, так би мовити – «ідеологія обложеної фортеці». Так було і у скіфів, і в ранніх слов'ян, і в інших. Зокрема, фактично усі античні автори наголошували на замкнутості скіфського суспільства, аж до осліплювання власних рабів. Вони пояснювали це кочовим, а не землеробським характером життя скіфів. Однак тут мало місце і небажання скіфів, щоб будь-хто, хоч

¹ Цей та інші терміни ми використовуємо із істотним застереженням, оскільки використання сучасної термінології при аналізі подій стародавньої історії є малоприйнятним.

щось дізнався про їх життя. Ще радикальнішою була самоізоляція в окремих ранньослов'янських родоплемінних союзах. Іранський географ Ал-Істархі, автор відомої «Книги шляхів і країн», пишучи про державні об'єднання східних слов'ян поділив їх на три частини: Куйабу, ас-Славію і ал-Артанію. Щодо останньої він зазначав: «... не відомо, щоб хто не будь із чужоземців досягав її, оскільки вони вбивають кожного чужоземця, що приходить в їх землі. Лише вони самі пускаються до води і торгують, та не повідомляють нікому нічого про справи свої і свої товари і не дозволяють нікому супроводжувати їх і входити в їх країну» [2]. До речі, Артанію сучасні історики і донині не можуть ідентифікувати.

Зрештою, українські вчені О.Архипов та О.Муратов зауважують, що саме існування таємних відомостей, історично пов'язувалося з існуванням ворога. Спочатку карались будь-які з ним зносини. Причому, зміст повідомлень, що супроводжував ці зносини, для визначення злочинності діянь значення не мав. З часом спостерігається тенденція до конкретизації відомостей, що підлягають правовій охороні державою [1]. Пов'язане це із конкретизацією поняття ворога, а отже відмови від ідеології «обложеної фортеці».

Тож, попри намагання законсервувати суспільство, об'єктивний хід історії обумовив все більше посилення контактів із зовнішнім світом. Народи, що населяли давньоукраїнські землі вступали у найрізноманітніші (торгові, військові та ін.) контакти із дальніми і ближніми сусідами, передаючи їм та переймаючи різні форми суспільного буття. Певною мірою це стосується і захисту секретів. Тож розвиток міжнародних економічних і політичних відносин, державності, змусив ранні держави (скіфів, а згодом і слов'ян) відмовитись від абсолютної ксенофобії, на зміну якій прийшли контроль за чужоземцями і припинення їх контактів з реальними, або можливими секретноносцями. Стали з'являтися і зародки того, що згодом отримало назву категорювання інформації.

Визначальним для останнього було те, що потреба вивідати наміри, плани, можливості своїх ворогів з'явилась у людей, мабуть, тоді, коли людство почало воювати. Відповідно і сила та могутність держави оцінювались виходячи з їх можливості вести і вигравати війни. У ранніх державах особливо захищуваною вважалась інформація про шляхи сполучення, місцезнаходження колодязів, продовольчі запаси, чисельність війська, його озброєння і т.д. Недопущення розголошення такого виду відомостей значною мірою обумовило перемогу скіфів у скіфо-перській війні.

Скіфське суспільство було надзвичайно релігійним, тому найбільш захищеною була інформація про місцезнаходження могил царів та релігійні обряди. Розповіді про це іноземцям стали однією із причин страти царя Скіла. Можемо також згадати широковідому розповідь Геродота про цілковиту таємність, що оповивала будь-які натяки,

що могли б вказати на місцезнаходження легендарних Герр – місця поховання скіфських царів. Саме цю інформацію вони вважали найбільшою таємницею.

Обмежувались неекономічні контакти самих скіфів із чужоземцями. Вірогідно, у них були певні особи, швидше за все із числа жерців, що слідували за контактами скіфів. В усякому випадку розповідь Геродота про смерть мудреця Анахарсиса можна пояснити таким чином, що його прихильність до чужоземних звичаїв дала підставу запідозрити того у зраді. Звичайно ж, тут мала місце і династична боротьба.

Подібна ситуація склалася і з вже згаданим царем Скілом. Загибель останнього дає нам підстави робити припущення про існування у скіфів того часу певної мережі інформаторів, що здійснювали стеження за скіфською родоплемінною верхівкою [3].

Тим не менше, в умовах родоплемінного ладу не було, та й не могло бути спеціально уповноважених органів чи окремих осіб, що поміж іншого займалися б, власне, питаннями захисту секретів. Ці функції виконувала верхівка суспільства. Адміністративно, Скіфія поділялась на три частини, очолювані царями. Один із них був верховним. У свою чергу царства ділились на номи. І на чолі царств, і на чолі номів стояли представники єдиної царської родини, що дещо цементувало державу. Влада родини спиралась на знать. Правляча династія очолювала ієрархічно побудовану конфедерацію союзних і підлеглих племен кочових скотарів, що складалася з трьох компонентів: 1) центральний уряд в особі верховного правителя, правлячої династії та двору; 2) союзні племена; 3) підлеглі племена. Такий тип держави український вчений О.І.Галенко визначив як імперську племінну конфедерацію, або степову імперію [4].

Основним механізмом регулювання правоповедінки, у тому числі і в сфері захисту таємниць, був соціальний контроль. Виділяючи такі його різновиди, як формальний і неформальний контроль, ми мусимо зауважити, що в архаїчний період, тривалий час перевага віддавалась саме останньому.

Неформальний контроль базується на схваленні або засудженні дій людини зі сторони її родичів, друзів, колег, а також громадської думки, одним словом – соціального оточення, що висловлюється через звичаї і традиції. Зрештою, у традиційному суспільстві існувало мало писаних норм, та й вони базувались на засадах звичаєвого права. Більшість аспектів життя контролювалися неформально. Суворе дотримання ритуалів і церемоній виховувало повагу до соціальних норм, ідеології, державного ладу. Однак, неформальний контроль обмежений невеликою суспільною групою. У великій – він неефективний. Тому по ходу зміцнення держави все більша увага стала приділятися формальному контролю, що ґрунтується на схваленні або засудженні дій людини з боку офіційних органів влади і адміністрації.

Контроль було покладено на спеціальні соціальні інститути. Такі як суди, освітні установи, військо, релігію (чи правильніше – церковний апарат) і т.д. Як вже зауважувалось вище, у тих же скіфів, та й багатьох інших народів, ряд контролюючих функцій виконували якраз жерці.

У випадку виходу індивіду за межі певних норм він стикався із тими чи іншими санкціями. Український політолог І.Танчин виділяє три головних їх типи: формальні позитивні, формальні негативні, неформальні позитивні і неформальні негативні. З часом, по ходу розвитку держави, ці типи поділяються на репресивні та превентивні [5].

Аналогічно розвивалась ситуація і в слов'ян, що з'явилися на історичній арені після розпаду гунської держави. Основні справи у них вирішувались на народних зборах, доповідались старійшинам котрі й пропонували своє рішення. Невдовзі стали прослідковуватись стійкі спільноти, що вже мали не племінний характер, а були територіально-політичними утвореннями. За візантійською термінологією – «славініями». На їх основі йшло формування слов'янських держав. В багатьох із них існували укріплення поселення – гради, та була спадкова князівська влада.

В цей же час виникають укріплені поселення – економічні та політичні центри союзів племен, місця збору озброєних дружин. Насьогодні археологами одне таке укріплення виявлено на Старокиївській горі у Києві, котре й вирішено вважати найдавнішим Києвом, та три на Волині (с. Бабка, Зимне та Лежниця).

Що ж стосується форми східнослов'янської держави IX-X ст., то варто сприйняти вдале визначення, запропоноване відомою сучасною медієвісткою О.О.Мельниковою: дружинна держава [4]. Адже панівний клас такої держави становила верхівка дружини, з її членів складався протягом усього часу її існування елементарний апарат управління.

Існує думка, що у ранньослов'янських державних утвореннях князівська влада існувала паралельно із владою родоплемінної верхівки. А князь був лише військовим вождем. Посилення ж його влади обумовлювалось наявністю постійної воєнної загрози. Тож згодом князі отримали владу вже не тільки у воєнний, але і в мирний час. Істотний вплив справив і той фактор, що у багатьох суспільствах народне зібрання складалося із воїнів.

Таким чином старійшини відмовились від цілого ряду прав, які раніше ретельно охороняли, щоб дати можливість обраному вождю завершити кампанію. Це не було чимось унікальним, притаманним лише слов'янам. Скажімо, у римлян, це називалось імперієм.

Чисельні писемні пам'ятки свідчать про велику роль розвідки у функціонуванні давньоруської держави. Симптоматичним є те, що одна з перших писемних згадок про Русь пов'язана саме із розвідувальною діяльністю. Вона зафіксована у так званих «Бертинських анналах» і припадає на 839 рік. Тоді до короля Людовіка Благочестивого прибули послы народу рос, котрі

їздили в Константинополь за дорученням свого кагана. Візантійський імператор просив про сприяння у їх поверненні на Батьківщину. Втім Людовік запідозрив, що має справу із шпигунами. І в подальші роки завдяки добрій поінформованості про сусідів Русь змогла утвердитись на міжнародній арені, знищити Хазарський каганат та ряд інших ворожих держав. Тож не дивно, що здобуваючи перемоги завдяки розвідці, на Русі в свою чергу звертали і увагу на захист власних секретів.

З посиленням влади дружини паралельно посилювалась і влада князя, котрий перетворювався із простого воєначальника на монарха. Рада старійшин поступово замінювалась особами наближеними до князя. З посиленням ролі професійних воїнів втрачалась роль народного ополчення. Слов'янське суспільство рухалось до феодалізму, минаючи розвинуті форми рабовласництва. Відповідно до розвитку суспільства розвивались і уявлення про таємницю.

Розглядаючи проблему зародження основ захисту інформації в архаїчний період, ми не можемо вести мову про комплексний характер заходів, спрямованих на запобігання розголошенню секретної інформації та втратам її матеріальних носіїв, як ми розуміємо захист інформації сьогодні, оскільки на тому історичному етапі захист секретної інформації, як окрема галузь державної діяльності, виділено не було. Не існувало і нормативного визначення певних видів інформації як секретної.

Тим не менше, осілий характер слов'янської цивілізації, навіть в період воєнної демократії обумовив істотний крок вперед у справі захисту таємниці. У слов'ян, а згодом – Русі, вже існували певні категорії відомостей, збереження яких у таємниці було необхідною передумовою успішного державного функціонування. Цілком зрозуміло, що влада намагалась запобігти їх поширенню. Як правило, відомості, що потребували захисту, переважно стосувались військової справи або питань державної політики [6].

Хоча, в умовах замкненості країн, відсутності постійних дипломатичних контактів розвідники збирали не лише таємну військову чи політичну інформацію, а й загальні відомості про ту чи іншу країну, включно з географічними та етнографічними матеріалами. Вислані за кордон агенти намагались вивідати чисельність та озброєння військ, стан державної скарбниці, двірські інтриги та плітки, торговельну інформацію.

Тим не менше, головним і загально визнаним засобом ведення зовнішньої політики будь-якої держави на той час була війна. А тому, як і раніше, першочергова увага приділялась захисту військової інформації. Від знання інформації про воєнні плани, озброєння та чисельність війська залежала не тільки перемога у битві чи кампанії, але й, часто, саме існування держави. Спочатку ця інформація носила тактичний характер і стосувалась планів військових кампаній, задуму битви, організації та

маскування полків, які перебували в засідках тощо.

Князі, йдучи в похід, намагалися приховати інформацію про кількість війська і напрям головного удару. Ворог, який не знав точної кількості військ, впадав в паніку і не міг адекватно реагувати на небезпеку, а задалегідь розпущені чутки, перебільшення і неправдива інформація ще більше спричиняли паніку.

Рихла соціальна структура відрізнялась від розвинутих суспільств та обумовлювала методи захисту таємної інформації. Вони були досить примітивними. Передусім, як уже зазначалось, обмежувались контакти із зовнішнім світом. Однак стан перманентної війни у якому перебували скіфи, гуни, готи, слов'яни, поряд із розвитком воєнного мистецтва, справив певний вплив і на методи захисту таємниць.

Як вже зауважувалось, першим кроком була відмова від абсолютної ксенофобії, на зміну якій прийшли контроль за чужоземцями і припинення їх контактів з реальними або можливими секретноносими. Ці методи захисту таємниць активно використовувались у Київській Русі.

Таємну інформацію з інших країн доставляли своїм правителям купці і дипломати, тому держави спрямовували свої зусилля на те, щоб обмежити доступ цих осіб до таємниць, які перебували під охороною. Досягалось це, передусім, шляхом обмеження кола їх спілкування. Тим не менше, останні, вирішуючи розвідувальні завдання, надто не ризикували. За умов колективного прийняття рішення щодо війни і миру, постійної зміни воїнами чи васалами володарів, ухвала не могла бути таємницею за своєю природою. А сама таємниця носила дуже короткотерміновий характер.

Протягом століть уся контррозвідувальна мудрість зводилась до напрохуд простого і ефективного: вміння тримати язик за зубами усіма, причетними до таємниць. Благо сама таємниця завжди була переважно військового характеру, отже, конкретною, або «одноразовою», тобто до часу, коли йшли бойові дії («глядаше, де скритіє»). Такими, слід думати, були в ті часи всі відомі правителі і полководці.

Секретноносіїв і тих, кому вона доручалась тимчасово, завжди було мало. Коло таких осіб розширювалось лише у крайньому випадку. На перших порах найбільш надійними вважались особи, пов'язаних один з одним кровною спорідненістю. З цього приводу С.М. Соловйов стверджував, що на Русі «найбільш могутнім приватним союзом в усіх суспільних колах» був союз родовий і він був завжди «на першому плані» [7].

В міру відмирання родових зв'язків, зростання кількості служивого і ділового люду розширювалась кількість осіб, причетних до таких таємниць, які можна було б віднести до розряду державних. Для захисту таких таємниць вишукувались нові можливості і засоби. За наявних умов набирала силу стародавній інститут присяги (клятви).

Згодом, вже у наступні періоди законодавство лише вдосконалювало цю юридичну норму – прийняття присяги шляхом цілування хреста. Це був церковний ритуал, у відповідності з яким гласно і урочисто закликався Бог у свідки, цілувався хрест і Євангеліє. Зростала і кількість тих, хто зобов'язаний був приносити присягу, вступаючи на посаду, розроблявся і удосконалювався її текст.

Інститут присяги, який повністю базувався на моральних устоях, благополучно пережив всі послідовні століття і навіть сьогодні, для людей ХХІ століття не є зайвим.

Тим не менше, в умовах перманентної війни використовувались і інші, як їх пізніше назвуть, «розвідувальні і контррозвідувальні» прийоми боротьби.

Зокрема, успішно використовувався метод дезінформації. Про це свідчить розповідь Геродота про чисельність скіфського війська (надзвичайно перебільшену). Про цілеспрямований характер поширення таких відомостей вказує зауваження «батька історії», який наголошує, що його інформація отримана з різних джерел. Такого роду відомості, що перебільшували військовою могутністю скіфів, спряли їх зовнішній політиці. Втім, у іншому випадку, нечітка інформація про багатства країни, котру не вдалось перевірити, стала одним із причин скіфо-македонської війни, котра завершилась загибеллю царя Атея та початком занепаду Скіфії [19].

Майстерно дезінформаційні акції використовували і слов'яни. Так в книзі Феоділакта Симокатти, візантійського історика VII століття описується ситуація, коли до імператора Маврикія (582-602 рр.) потрапили троє слов'янських послів котрі втекли від хазарського кагана та добирались на батьківщину через Фракію. Імператору було доведено інформацію про іділічність життя слов'янського суспільства та бідність їх країни, котра навіть не знає заліза. Таким чином слов'янські послі навіювали імператору думку про марність можливого військового походу на ці землі, якщо б така думка з'явилась у візантійців та підкреслювали свої мирні наміри [8]. Окремо варто зауважити, що цей володар був визначним полководцем свого часу, що добре знався у методах «таємної війни».

Характерною особливістю архаїчного періоду захисту держтаємниць в Україні було те, що протягом тривалого часу на території ранніх держав знаходились торгові факторії і колонії значно більш розвинених суспільств, що не могло не справити свого впливу на розвиток охорони таємних відомостей в українських землях. Контакти здійснювались передусім з еллінами. Між державами здійснювалась взаємовигідна торгівля, що призвела до виникнення у Причорномор'ї цілої низки давньогрецьких міст-держав.

Варто наголосити, що не еллінська колонізація спричинила розвиток міст-держав у Північному Причорномор'ї, а якраз розвиток торгівлі обумовив колонізацію саме в цьому

напрямку. І перші античні поселення в регіоні були якраз емпоріями (торговими факторіями), що досить швидко вирости до статусу полісів.

Основними джерелами античної колонізації Причорномор'я виступали Афіни, Мілет, Делос, Гераклея Понтійська. Відповідно й державні органи у таких містах, як Ольвія, Херсонес, Пантікапей та ін., будувались за зразком метрополії. Згодом, вони розвинули власну державність. Зважаючи на той факт, що основна маса перших колоністів походила з Іонії, ми можемо припустити також певні перські впливи. Розшукова діяльність у цих державах здійснювалась різноманітними суб'єктами державних і громадських формацій. За дорученням громади (полісу) ці функції виконували певні особи, які перебували на державній службі – громадяни та раби.

Втім, переоцінювати впливи міст-держав на розвиток захисту таємних відомостей не варто, оскільки в самих греків він перебував на досить примітивному рівні. Так, Перікл, наприклад, навіть гордився цією безалаберністю і наголошував, що Афіни переважають ворогів навіть у готовності до війни, притому, що: «Наше місто відкрите для світу. Ми не гонимо іноземців, побоюючись, що вони можуть дізнатися щось, що має воєнне значення» [9]. Захист державної таємниці спочатку впливав із функцій неформального контролю, зокрема з пропагування колективних інтересів (державних, культових, економічних та ін.), розвитку ідеалів служіння громаді та державі як почесного обов'язку, самопожертви в ім'я суспільного блага, дисципліни [4].

В античній Греції до державних службовців що здійснювали діяльність близьку до захисту держатаємниці відносились службовці ареопагів. Головним їх завданням був відкритий нагляд і контроль за дотриманням громадянами порядку, що був встановлений у державі. В їх роботі були присутні окремі елементи негласної діяльності, спрямовані на виявлення відхилень від існуючих законів, правил, положень, що мали місце при гласній роботі. У зв'язку з цим, їх діяльність полягала в організації та отриманні таємної інформації про певних осіб.

Керівництво структурами, котрі ми можемо характеризувати як зародки органів державної безпеки покладалось на стратегів та архонтів, що, в свою чергу підпорядковувались так званим колегіям, або магістратурам.

В Херсонесі існували також посади номофілаксів (закохоранителів) та продіків (захисників), котрі представляли полісний суд – дікастеріон. Втім, автори «Історії державної служби в Україні» зауважують, що лапідарних написів, недостатньо, щоб із певністю встановити функції цих службовців [4].

Окрім цього, за прикладом Афін, окремі міста-держави використовували такі структури як «пригаки». Це були органи, що виконували як законодавчі, так і виконавчі функції у сфері правоохоронної діяльності. До їх складу входили п'ять ефорів, котрі щорічно переобирались. У

Боспорському царстві – єдиній монархії серед античних держав Причорномор'я ці функції виконувались воєначальником, що керував Пантікапейським гарнізоном.

Варто згадати також такий винахід античності, як «сигналемент». Це був докладний опис особи, який використовувався передусім при зборі податків та при укладенні торгових контрактів. Поряд із цим його використовували і при перевірці особи, що підозрювалась у вчиненні злочину.

Все ж основним засобом захисту таємниці було її нерозголошення. Як писалось в одному з херсонеських писемних пам'яток I століття до н.е.: «З усіх сил оберігай таємницю і не насмілюйся нікому на світі довірити її» [10]. Гарантією цього була присяга. Досить цікавою є лапідарна пам'ятка IV століття до н.е. виявлена при розкопках Херсонесу – присяга громадянина цього міста-держави. З поміж пунктів, присвячених поваленню державного ладу та територіальній цілісності держави, корупції там були чільне місце у ній займали такі:

«... Я оберігатиму для народу састер² і не розголошуватиму нічого з потаємного ні елліну, ні варвару, що може зашкодити державі...

Я не укладатиму змови ні проти херсонеської держави, ні проти будь кого з громадян хто не оголошений ворогом народу; якщо я вступив із кимось у змову або пов'язаний будь-якою клятвою чи закляттям, то мені, що порушив це і тому що мені належить, хай буде найкраще, а тому хто додержує – протилежне.

Якщо я довідаюсь про якусь змову що існує або зароджується я доведу про це до відома службових осіб...» [11]. Тут ми бачимо, що на відміну від автохтонних цивілізацій, греки використовували вже формалізовані підходи до нерозголошення та присяги.

Давні греки заснували на колонізованій території Північного Причорномор'я не лише демократичні поліси. Йдеться про Боспорське царство, що проіснувало близько тисячі років. Вища влада тут вже належала царським намісникам, які називались то «завідувачами», то «послами». [4, 36] Позаяк управління патримоніальною державою в кінцевому рахунку зводилося до виконання волі володаря, то функції центрального уряду, по-перше, були перемішані з функціями персональної служби царю, а по-друге, значно спрощеними. Вони зводилися до обслуговування правлячої династії, до дипломатичних і воєнних справ, законодавства та судочинства, карбування грошей, збирання податків, ідеології. При цьому, одні й ті самі державні службовці могли виконувати впродовж кар'єри різні функції на розсуд монарха. У тому числі, і пов'язані із захистом таємниць. Втім, поліфункціональність була характерною для всіх службовців епох Стародавнього часу і Середньовіччя.

² Значення цього терміну не встановлене.

Боспорське царство мало принципово відмінні від інших грецьких держав Північного Причорномор'я будову, політичний режим і відповідно державну службу. Цар був єдиним розпорядником влади, верховним власником землі й іншого майна, вищим авторитетом для своїх підданців. Тому функції верховного уряду зосереджувалися в його оточенні. Останнє було також основним джерелом рекрутування державних кадрів. Навіть заможні аристократи – соціальна опора монаршої влади – рекрутувалися через царську службу (аристополіти). І, на відміну від полісів, високий суспільний статус мали військові. Саме на них покладалась основна відповідальність за захист таємниць.

Водночас, хоча у Боспорському царстві було широке коло секретноносців, характер їх діяльності, пов'язаний із володінням таємницею, не обумовлювався.

Із 102 р. до н.е. значна частина грецьких міст-держав, разом із Боспорським царством потрапляють під владу понтійського царя Мітрідата VI Євпатора. Останній, постійно остерігаючись замахів на своє життя, на досить високий рівень, як для того часу, поставив питання політичного розшуку, невід'ємною складовою якого був захист таємних відомостей.

Цар особисто здійснював керівництво розвідкою. Контррозвідувальна робота знаходилась у віданні його візира. Втім, паралельно існувала структура, котру ми можемо охарактеризувати як політичну поліцію, і яку цар також особисто замкнув на себе. Фактично, вперше (за винятком Китаю) Мітрідат на професійний рівень поставив питання конспіративної роботи. Відомості, що містили таємну інформацію пломбувались спеціальними печатками, що періодично змінювались. Таким чином, неспівпадіння дати написання документу та відповідної печатки давало підстави підозрювати несанкціонований доступ до інформації та розпочинати розслідування. Втім, поряд із зачатками агентурної роботи, підставою для більшості розслідувань все ж залишався донос. В регіонах політичний розшук знаходився у руках сатрапів. Однак, і тут існувала паралельна агентурна мережа, що окрім збору розвідувальної і контррозвідувальної інформації контролювала самих сатрапів.

Понтійський цар вступив у довгу і виснажливу боротьбу з Римом, котру програв. Як наслідок, усе Причорномор'я поступово увійшло до складу Римської республіки. Спочатку – зберігаючи формальну незалежність, а потім – увійшовши до складу провінції Нижня Мезія. Управлялась вона спеціально призначеними магістратами. Зазвичай, це були колишні консули і претори. Вони зосереджували у своїх руках усю повноту влади: адміністративну військову і судову.

В період еллінізму відбувається подальший розвиток методів захисту інформації. Передусім приховуванню таємних текстів. Грецькі колонії у Причорномор'ї у цей час активно використовували криптографію, голубину пошту та сигнальні вогні.

Тоді ж формуються і зародки поштової цензури та перлюстрації кореспонденції, роль яких вперше оцінив Александр Македонський. Греки добре опанували також мистецтво шифру, яке у них запозичили римляни [12].

Однак, попри практику використання, теоретичного узагальнення їх напрацювань не було зроблено, за винятком праці військового теоретика IV століття н.е. Енея Тактика. Втім, і він аналізував в основному діяльність військових континентальних Греції [13].

У нас немає жодних даних про якісь зміни у сфері захисту таємниць в перші десятиліття римського панування на українських землях. Лише з часів правління імператора Тіберія у провінціях починають з'являтися едили – пожежна охорона, що після реформ Октавіана Августа набула рис служби безпеки. На чолі цієї, організованої на військовий лад, структури стояв префект, який виконував також суддівські функції. При Тіберії ж вводяться посади префектів міст.

З 284 року н.е. в Римі встановлюється необмежена монархія, котра отримала назву – домінат. Старі республіканські установи зникають. Управління імперією зосереджується в руках кількох основних відомств, котрими керували призначені імператором сановники. Серед цих відомств слід відзначити передусім два – державну раду при імператорі, фінансове і військове відомства. Саме ці структури займалися питаннями захисту таємної інформації. Саме у цей час формується такий суспільний прошарок, як чиновництво, котрий отримав особливу організацію. Їм було присвоєно форму одягу, встановлені привілеї, право на пенсію і т.д.

Варто зазначити, що аж до епохи Відродження, найбільш впливовим чинником, при допомозі якого можна б виконувати завдання як внутрішньої, так і зовнішньої безпеки, були збройні сили. Але саме римляни здійснили перші кроки по відокремленні від них правоохоронної діяльності шляхом створення спеціального органу.

В римській армії також вперше з'явилися і професійні контррозвідники – коментарії. Дослівно це перекладається як поставники хліба. Окрім всього іншого вони виконували обов'язки супроводження інтендантів. Та головним їх обов'язком було стеження за солдатами і виявлення із їх числа підозрілих осіб. Проводячи свою військову реформу імператор Септимій Север приділив увагу і контррозвідці. Коментарії вже були виділені в окрему організаційну одиницю і розташовувались в окремій казармі, яка мала назву «чужоземний табір» (коментарії комплектувались з уродженців провінцій). Паралельно контррозвідувальна інформація надходила і від командного складу легіонів. У свою чергу полководці також займалися розвідувальною і контррозвідувальною діяльністю [10]. У Північному Причорномор'ї ці структури розташовувались у Херсонесі.

В період домінації судовою компетенцією у справах, що стосувались державної зради та

шпигунства були наділені чиновники адміністративних органів. В провінції ними були провінційні управителі і т.д. Суд став становим. Щодо самих судових слухань то на місце публічного і відкритого судочинства часів республіки було встановлено сувору таємницю провадження. Це виправдовувалося «вищими державними міркуваннями». Основним джерелом інформації був донос.

Римляни першими серед європейців зайнялись теоретичним обґрунтуванням захисту відомостей, що становлять державну таємницю. Найвідомішими серед них були Секст Юлій Фронтін, Юст Липсій і Флавій Веґецій Ренат. Та й вищезгаданий Еней Тактик був римським воєначальником. Поряд із цим римляни так і не змогли дати визначення державної таємниці та сформуванню хоча б приблизний перелік таємних відомостей. Віднесення тієї чи іншої інформації до державної таємниці здійснювалось індивідуально, у кожному окремому випадку, виходячи із маси законів, включаючи закони 12 таблиць, постанов Народних зібрань (Риму) і Сенату. Значна кількість нових законів була обнародована імператорами. Імператори і магістрати не були зв'язані законом і могли на власний розсуд визначати, що є злочином, і що таким не вважається. Звичайно, що і покарання було довільним. Особливої уваги заслуговує закон про «образу величі римського народу». Сформульований він був настільки завуальовано, що під нього можна було підвести все, що завгодно уряду [14].

Після поділу Римської імперії на Західну та Східну у 379-395 рр. н.е. українське Причорномор'я увійшло до складу останньої, що згодом отримала назву Візантійської імперії. Жодна країна того часу не мала безпосередніх контактів з такою кількістю країн і народів, які Візантія, що обумовило зростання у ній значення контррозвідальної роботи та захисту інформації. З усіма сусідніми народами імперія встановлювала економічні зв'язки, а в сусідніх країнах у багатьох містах з'являлись квартали візантійських купців. По імперії діяла імператорська пошта «Курсус публікус» з мережею поштових доріг і станцій. Так само, як і в часи Риму держава утримувала лише транспорт, а коней поставляло місцеве населення, отримуючи за це гроші. Таким чином, ефективно функціонувала система передачі інформації. У X ст. було створено спеціальне «Відомство у справах варварів» – «Скрініум барбарорум», котре, окрім всього іншого займалось розвідальною та контррозвідальною роботою. Його так само, як і пошту очолював логофет [15].

Міське управління поєднувало військову і цивільну влади у руках стратигів. Щоб запобігти сепаратизму і мати міцних стратигів уряд йшов на роздібнення провінцій.

Ставлячи своїм завданням підтримання могутності імперії, візантійська дипломатія, при всій своїй зверхності у ставленні до сусідів, завжди проявляла зацікавленість до навколишнього світу, керуючись правилом – щоб керувати народами то

треба їх знати. Намагаючись використовувати варварські народи у своїх інтересах, імперія ретельно збирала інформацію про їх історію, побут, звичаї, матеріальні ресурси, організацію влади, військову справу, характер взаємовідносин із сусідами. Особлива увага зверталась на інформацію про чвари у правлячих домах сусідніх держав. Династичні ж смуги постійно приводили перебіжчиків в імперію [16]. У свою чергу візантійську політику характеризувала підозріливість, недовіра до союзників. Тому такого роду інформація у самій Візантії вважалась таємною і захищалась.

Про рівень роботи візантійської розвідки свідчить той факт, що перед тим як відправлятися з посольством, посол здавав своєрідний екзаме́н на знання природи, населення, звичаїв країни та вивчивши попередньо політичну обстановку при дворі її володаря, всебічно ознайомившись з метою і завданнями своєї місії. Це була рутинна практика, що вказує на цілеспрямовану та організовану діяльність у цій сфері. До речі, окрім письмових інструкцій посли отримували також усні, котрі звичай давались в таємному порядку. Інколи посольства, окрім офіційних доручень отримували завдання дізнатись про політичну ситуацію та настрої при дворі. Так дипломатія поєднувалась із політичною та військовою розвідкою. В політичній лексикон навіть увійшов термін «візантійська підступність». Втім, це обумовлювалось суспільною відсталістю європейських народів. Адже Візантія широко практикувала методи, що в українських землях та Європі широко набули поширення лише в період нового часу.

Співвідношення дипломатичних і військових функцій, як засобів досягнення зовнішньополітичних цілей залежало в цілому в пізній Візантії від тих самих факторів, котрі як і раніше, визначали життя кожної держави в її зв'язках з навколишнім світом. Чим більше слабіла імперія, тим швидше зростала роль дипломатії, порівняно з воєнними методами зовнішньої політики. І тим більшого значення набувала важливість приховування фактів, що могли свідчити про слабкість імперії.

Візантійська дипломатія сприяла розвитку і розширенню торговельних зв'язків і крім того використовувала її як один із суттєвих засобів в досягненні поставленої мети. Торгові міста, розташовані на окраїнах імперії були свого роду форпостами її політичного і культурного впливу, оскільки, разом із товарами, які привозили до варварів візантійські купці узагальнювалась інформація про них, а також здійснювався відповідний політичний вплив.

Протягом століть система розвідки і контррозвідки розвивалась і вдосконалювалась, хоча їй були притаманні певні стереотипи, консервативність та догматичність. Величезна увага приділялась підбору кадрів. Втім важливість того чи іншого чиновника визначалась не тільки його підготовкою але й місцем в чиновній ієрархії. Для того часу характерними є випадки, коли видні

державні і військові діячі і навіть духовні особи регулярно виступали в якості працівників «спецслужб». Така практика з часом стала міжнародною [16].

Візантія належить і пріоритет створення у Європі економічної «контррозвідки». Повною таємницею було огорнуте все, що стосувалось економічного потенціалу держави. Особливо охоронялися новинки чи винаходи військової техніки оскільки вони могли серйозно вплинути на результат битви, політичне становище в державі тощо. Досить показовими у цьому плані є морські походи слов'ян та інших варварів на Константинополь, проти яких використовувалась невідома зброя – «грецький вогонь». Вороги нічого про неї не знали і вона часто вирішувала результати битв. Усі численні спроби роздобути секрети виготовлення цієї «зброї масового ураження» виявились безуспішними. Нам відомі факти таких спроб зі сторони русів, франків, арабів та інших. На жаль не збереглося письмових відомостей щодо методів захисту такого роду інформації.

Централізоване управління імперією сприяло упорядкуванню розвідувальної та контррозвідувальної роботи, чіткому ритуалу відправки та прийому дипломатичних місій, нагляду за іноземцями.

Монополією держави була імперська пошта, котра, як і в Римі, значною мірою виконувала також функції захисту інформації. Нею відали спочатку Магістр оффіцій, а потім Логофет дромю. Він займався питаннями безпеки і пересування візантійських і іноземних послів та інших дипломатів. Відомство Логофета дромю володіло величезним штатом, мало перекладачів і розробило складний порядок прийому іноземних посольств. Прийом оформився таким чином щоб не дати послам можливості бачити або чути надто багато, дізнатись про слабкі сторони імперії. Під виглядом почесної варты до іноземних послів приставляли шпигунів. Самим послам далеко не завжди дозволялось брати з собою велику збройну свиту. Інколи їх везли в столицю важкою і незручною дорогою, запевнюючи що вона єдина. В дорозі розташовувались будинки спеціально призначені для прийому послів. Аналогічною була ситуація і в самому Константинополі, де іноземцям чинились перешкоди щодо спілкування з іноземним населенням. Паралельно їм пропонувалась широка культурна програма [16]. Часто практикувалась демонстрація військової могутності імперії, що мало переконати варварів у безперспективності агресивних намірів.

Характерною є розповідь Костянтина Багрянородного про прийом посольства княгині Ольги, котра супроводжувалась як демонстрацією зовнішнього блиску, так і військової могутності імперії. Поряд із цим посольство перебувало під надзвичайно щільним гласним і не гласним наглядом. Паралельно було проведено важливу ідеологічну акцію – хрещення Ольги.

Візантійська імперія не тільки перейняла всі досягнення греко-римської цивілізації, але й

примножила їх. Зберігаючи загальні методи практичної діяльності Візантія змінювала їх відносно до регіональних умов. Незмінною залишався зв'язок практичної діяльності з імперською ідеологією. Діяльність секретних служб набула певних організаційних рис що було істотним кроком вперед. Разом із тим консерватизм державного ладу в подальшому став сковувати свободу дій чиновників.

Зовнішні впливи безумовно певною мірою вплинули і на розвиток тубільної державності. Зокрема, істотний еллінський вплив відчула Скіфія. Так, цар Палак (II ст. до н.е.) розпочав докорінну реформу усієї держави, перебудовуючи її на грецький лад. З поміж іншого, він призначив спеціально уповноважену особу, що відала питаннями зародкового політичного розшуку. До цієї сфери відносилась і боротьба з іноземними вивідачами.

В свою чергу, сусіди скіфів переймали їх напрацювання. В трактаті античного історика Поліена згадується про війну між Гераклесю і Боспорським царством у другій половині IV ст. до н.е., коли цар Левкон використав загороджувальні заони. Цей тактичний прийом античний автор назвав скіфським. Зрештою, в якості «загороджувальців» і використовувались якраз скіфи [18].

Усі держави також охоче засвоювали правила роботи державного апарату Візантії. Зокрема сильні візантійські впливи відчуються в організації роботи з дипломатичними представництвами у державі гунів, до складу якої в V ст. н.е. входила значна частина українських земель. На підставі аналізу твору візантійського історика та державного діяча Пріска Панійського можна стверджувати і про існування в Атіллі певного числа осіб, перед якими були поставлені завдання контррозвідувального характеру. Зокрема, володар гунів зміг отримувати випереджувальну інформацію про плани посольства та його розвідувально-підривну діяльність [17]. Згодом Русь, повністю перейняла візантійський досвід створення режимних територій для дипломатичних представників і багать іншого.

Усе це припадає на останні роки архаїчного періоду в Україні. Джерела дають підстави твердити, що за часів Володимира Святославича закінчується існування дружинної форми державності. Сучасні історики загалом сходяться на думці, що Руська земля часів Володимира і Ярослава була відносно об'єднаною монархією [4]. Здійснення ними адміністративної, судової, військової, ідеологічної та інших реформ зробили країну більш консолідованою. Згодом було створено перші писані нормативні зводи, що відповідало змінам у суспільно-політичному житті.

Попри примітивність апарату управління, що охоплював всі сфери життя держави, розвиваючись в примітивному родоплемінному суспільстві, ми вже можемо говорити про його структурування. У тому числі й у сфері захисту державної таємниці. Таким чином, ми можемо

говорити про новий період у захисті державної таємниці в Україні.

Література

[1] Архипов О.Є., Муратов О.Є. Критерії визначення можливої шкоди національній безпеці України у разі розголошення інформації, що охороняється державою: монографія / О.Є.Архипов, О.Є.Муратов.- К.: Наук.-вид. відділ НА СБ України.- 2011.- 195 с.

[2] Текст из сочинения ал-Истархи «Книга путей государств» // Откуда есть пошла Русская земля. Века VI-X. Кн.2 / Сост., предисл., введения к документам, коммент. А.Г.Кузьмина.- М.: Молодая гвардия, 1986.- с.569.

[3] Геродот. История в девяти книгах / Перевод и примечания Г.А.Стратановского.- М.: Ладомир, 1993.- 599с.

[4] Історія державної служби в Україні : у 5 т. / [О. Г. Аркуша, О. В. Бойко, Є. І. Бородин та ін. ; відп. ред. Т. В. Мотренко, В. А. Смолій ; редкол.: С. В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.] ; Голов. упр. держ. служби України, Ін-т історії НАН України. - К. : Ніка-Центр, 2009. - Т. 1. - 544 с.

[5] Танчин Ігор. Соціологія: навчальний посібник.-Львів: УАД, 2005.- 360 с.

[6] Князев С.О., Ботвінкін О.В., Колеснік О.А. Генезис системи охорони державної таємниці на території України. Аналітичний огляд. - К. Видавництво НА СБ України, 2005. - 88 с.

[7] Зданович А.А., Васильев И.И. Спецслужбы в зеркале социологии // Труды общества изучения истории отечественных спецслужб. М., 2005. Т.2.- С.7-51.

[8] Симокатта Феофилакт. История.- М.:

Издательство АН СССР, 1957.- 229 с.

[9] Де Грамон Санж. История шпионажа / Пер. с англ. А.С.Матвеева.- Смоленск: Русич, 2002.- 448 с.

[10] Остапенко П.В.Тайная война в древнем мире. - Минск: Харвест, 2004.- 512 с.

[11] Давня історія України: навч. посібник: у 2 кн. / Толочко П.П.(керівник авт. колективу), Козак Д.Н., Крижацький С.Д. та інш.- К.: Либідь, 1994.- кн.1.- 249 с.

[12] Роуан Ричард Уилмер. Очерки секретной службы.- СПб.: Логос, 1992.- 404 с.

[13] Эней Тактик. О перенесении осад // Военное искусство античности. М.: Эксмо, 2003.- С. 38-106.

[14] Черниловский З.М. Всеобщая история государства и права (история государства и права зарубежных стран).- М.: Высшая школа, 1983.- 375 с.

[15] Косачевский Анатолий. Спецслужбы Византийской империи: коварство и великолепие // Спецслужбы и мир.- 2001.- №5.- С.34-37.

[16] Культура Византии. Вторая половина VI-XII веков.- : Наука, 1991.- 460 с.

[17] Дестунис Г.С. Сказания Приска Панийского //Ученые записки второго отдела Императорской Академии.- СПб., 1861.- Кн. VII, вып. I.- Отр.11.

[18] Латышев В.В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе // <http://dwnld.net.ua/viewtopic.php?t=1231912>.

[19] Ворожко В.П., Бернадський Б.В., Ботвінкін О.В. Нарис історії охорони державної таємниці в Україні: Наукове видання. - К.: Лазурит-Поліграф, 2012.- 188 с.

УДК 351.746.1:94 (477) (045)

Бернадський Б.В. Захист секретних свідень в українських землях в архаїчний період

Анотація. В статті піднімається проблема історичної обумовленості захисту державної таємниці в Україні. Предложені підходи к періодизації історії указаних процесів. Полученные результаты позволяют более системно подходить к освещению истории защиты информации.

Ключевые слова: захист інформації, архаїчний період, державна таємниця, неразглашение, институт присяги, дезинформація, поліфункціональність.

Bernadskiy B.V. Secret data protection on Ukraine territory in Archaic period

Abstract. This article highlights the problem of the historical purposesfulness of the state secret protection in Ukraine. Approach for periodization of the history of the above mentioned processes are suggested therein. The obtained results allow to develop system-based approach for highlighting history of protection of the information.

Key words. Protection of information, Archaic period, state secret, non-disclosure, concept of oaths, disinformation, multifunctionality.

Отримано 10 квітня 2012 року, затверджено редколегією 05 червня 2012 року
(рецензент д.і.н., професор О.М. Гончаренко)